

José R. Modesto Alapont, *A ús i costum de bon llaurador. L'arrendament de terres a l'Horta de València, 1780-1860*, Editorial Afers, Catarroja-Barcelona, 1998, 326 pp.

L'obra publicada per J. R. Modesto Alapont l'any passat, fruit de la seva tesi de llicenciatura, se centra en l'estudi dels arrendaments d'una institució concreta (l'Hospital General de València), durant gairebé un segle (1780-1860).

Com assenyalava l'autor a la «Introducció», els aspectes bàsics analitzats han estat tres: l'evolució de la renda de la terra, les característiques de la relació establerta entre propietaris i colons a través de la cessió de la terra en arrendament, i els canvis en aquesta relació al llarg dels anys 1760-1860, tenint en compte les diferents conjuntures econòmiques del període (p. 26).

Les fonts emprades, si bé pertanyen totes a la mateixa institució de l'Hospital, són diverses i riques, atès que no només s'examinen els contractes d'arrendament sinó també els pagaments realitzats pels llauradors (recollits en els «llibres de terres» juntament amb els contractes, els canvis de colons i altres esdeveniments); la correspondència entre la Junta de l'Hospital i els colons, i els plets amb els arrendataris (embargament per deutes i desposseïment de terres). Així, les mancances o limitacions d'un tipus de documentació poden ser compensades per un altre.

Com a resultat de l'anàlisi d'aquests documents de manera conjunta, l'entramat de relacions entre propietaris i arrendataris queda pràcticament «radiografiat» i va molt més enllà de l'anàlisi que resulta de l'examen dels contractes de conreu únicament. La mobilitat, el dinamisme i la lògica econòmica de propietaris i treballadors de la terra que s'observa trenca amb la imatge romàntica i immobiliària que certa historiografia havia atorgat al camp i als camperols de l'Horta a la fi de l'Antic Règim. Com apunta J. Millán en el «Pròleg», «la perspectiva d'aquest estudi reformula el problema no com una dada o un element fix, sinó sobretot com una relació feta i configurada constantment per l'actuació de la gent al llarg d'un procés històric» (p. 19).

Dos elements foren fonamentals en configurar el capitalisme agrari valencià: la persistència de la renda i de l'explotació indirecta, i la important funció de les petites economies camperoles. A diferència dels models europeus més coneguts, el desenvolupament del capitalisme agrari al País Valencià es realitzà mitjançant els mecanismes de la renda, que aprofitaven el paper fonamental que les economies familiars tenien en la producció. Però, com l'autor s'encarrega de remarcar a la «Introducció», «el rendisme no va comportar de cap manera ni descapitalització de l'agricultura, ni passivitat, ni abandonament de lògiques o criteris de rendibilitat» (pp. 24-25). Aquest és el fil conductor de l'obra, allò que es troba sota cada un dels capítols, independentment del fet que s'analitzin l'evolució de la renda, l'endeutament o la relació entre propietaris i colons.

Després de la introducció, es dedica un capítol a la descripció del patrimoni i l'administració de l'Hospital General, la part més valuosa del qual eren les terres de regadiu situades al voltant de la ciutat de València. La forma de gestió triada per la institució a l'hora de gestionar les seves terres fou, exclusivament, l'arrendament a curt termini (de 4 a 6 anys majoritàriament).

En el capítol següent, dedicat a la relació entre propietaris i colons, J. R. Modesto Alapont rastreja la història d'un grapat de propietats des del 1781 fins que van ser venudes a partir del 1858 a conseqüència de la desamortització. Fa la reconstrucció d'onze parcel·les, les quals divideix en grans i petites, atès que responen a dos models d'explotacions diferents.

Les parcel·les petites estudiades (set en total) són conreades per pagesos sense terres pròpies i descapitalitzats. La gran abundància de terres d'horta a la comarca explicaria aquestes cessions suposadament «arriscades» de l'Hospital. La manca de reserves de capital d'aquestes famílies era compensada per la intensificació del treball familiar i el constant recurs al crèdit, mentre que l'Hospital s'alliberava completament de les inversions de mà d'obra i diners en l'explotació del seu patrimoni. La diversitat de conreus era un altre tret característic d'aquestes parcel·les menudes, amb un cert predomini del blat i la seda, seguit dels conreus hortofructícoles. Gran part de les collites resultants eren comercialitzades, la qual cosa produïa una relació estreta entre la producció triada i el mercat, els preus i la demanda.

Les parcel·les grans i de gran qualitat patiren una elevada pressió de la renda, molt superior a la de les petites. Una altra diferència era el nivell de capitalització necessari per al manteniment d'explotacions tan grans. Per a la seva explotació hi calien uns colons amb capacitat d'inversió i/o obtenció de crèdit, i la intensificació del treball familiar no era suficient sinó que hi calia mà d'obra assalariada. La terra es dedicava aquí a dues collites altament comercialitzables: el blat i el cànen.

Allò que compartien ambdós tipus de parcel·les era la seva gestió: la continuïtat de la mateixa família de colons any rere any (dècada rere dècada, fins i tot) en les mateixes terres (sense necessitat d'escripturar nous contractes d'arrendament) i la importància de les xarxes familiars per al manteniment de l'arrendament (col·locant, per exemple, familiars com a fiadors). L'anàlisi d'aquesta participació directa o indirecta de diferents membres d'una mateixa família en l'explotació d'una terra adquirida mitjançant un contracte agrari resulta d'allò més interessant. Segurament, aquestes estratègies familiars existien en altres llocs i per a d'altres contractes, però és molt difícil percebre-ho només amb l'examen de les escriptures contractuals. De fet, un dels aspectes més araucius de l'obra és aquesta aproximació a la realitat complexa que hi havia darrere d'un contracte d'arrendament.

La continuïtat familiar en les mateixes parcel·les, malgrat que legalment es tractava d'arrendaments a curt termini, no és interpretada aquí com un símptoma d'abandonament o deixadesa per part de l'Hospital en la seva gestió, sinó com una part de la lògica del seu interès: «la continuïtat del colon era una manera de garantir l'aplicació de les tècniques de conreu adequades, el manteniment de les infraestructures i el valor de la parcel·la, i d'incentivar i fomentar la inversió del colon, la qual no es realitzava sense la seguretat i la motivació de la continuïtat» (p. 89). És a dir, allò que sembla plantejar l'autor és que la continuïtat dels mateixos colons a les parcel·les (a partir de la tàcita reconducció), atorgava als contractes d'arrendament l'avantatge principal dels contractes a llarg termini, tant per als conreadors com per als propietaris. Allora, la qüestió és, ¿per què no s'escripturaven arrendaments amb una duració més llarga? ¿Per què es continuaven signant amb terminis de 6 a 4 anys? Cal suposar que el propietari es protegia així legalment de la pèrdua de la seva propietat, però la realitat mostra com els arrendaments passaven de pares a fills sense dificultat, com si es tractés de contractes emfiteútics. Aquí hi ha una certa contradicció sense resoldre, difícil d'aclarir també per a d'altres llocs, èpoques i tipologies contractuals. Possiblement perquè altres factors, a més de la lògica de rendibilitat, deurien entrar en joc com ara la confiança i la coneixença de les persones que treballaven les finques per part de l'Hospital. L'autor així ho apunta quan afirma «els dictats del mercat no eren l'únic element regulador i organitzador de les relacions d'arrendament; també hi funcionava un complex entramat social que condicionava les relacions entre propietaris i colons i, a més, orientava les pautes de comportament d'uns i altres» (p. 95).

Segons l'autor, la permanència dels colons a les finques (allò que ell anomena «estabilitat»), encara que aportava beneficis interessants per al propietari, era un ganivet de doble tall, atès que tenia dos inconvenients per a l'Hospital: la important pèrdua de control en l'elecció dels conreadors i la reducció de la capacitat negociadora a l'hora de pujar la renda. «Fa la sensació que no inquieta gaire a l'Hospital que els arrendaments siguin traspassats sense el seu consentiment, preocupant-se únicament de recaptar la renda sense mostrar oposició a aquesta mena de modificacions» (p.119). Però, possiblement, els inconvenients eren mínims. Si l'Hospital permetia la continuïtat de les famílies en el conreu de les terres era perquè aquestes treballaven bé i pagaven puntualment la renda. ¿Per què, llavors, havien de canviar de colons quan els contractes escripturats per 4 o 6 anys protegien la seva propietat dels possibles abusos de poder que poguessin fer els colons?

En el capítol dedicat als «cultius, els preus, la renda i l'endeutament», José R. Modesto combina totes aquestes variables mitjançant l'examen de la documentació de l'Hospital i aplica la seva anàlisi a les parcel·les grans i petites separatament. Troba comportaments diferents d'ambdós tipus d'explotació durant les tres fases de l'economia de l'Horta: 1) 1780-1806: creixement dels preus del blat i augment més lleu de la renda, per tant, conjuntura favorable als colons. 2) 1806-1840: caiguda dels preus agraris i efectes de la guerra i la crisi agrària. La renda es manté estable i, per tant, hi ha un empitjorament de les economies dels conreadors. Els deutes, sobretot per als colons de les petites explotacions, s'acumulen de manera tràgica. 3) 1840-1860: els preus del blat es mantenen baixos i la renda creix, especialment a les grans explotacions. Malgrat això, les economies dels arrendataris es mostren més solvents que mai gràcies, bàsicament, a la intensificació de la producció.

En el capítol següent («L'ofensiva dels propietaris i les resistències dels colons, 1780-1806»), analitza els mecanismes que utilitzava l'Hospital per augmentar la renda mitjançant les subhastes, la pressió directa als colons (amenaces d'expulsió) i la reorganització del patrimoni (divisió de les terres i selecció dels nous colons). D'altra banda, aquestes actuacions de l'Hospital no quedaven sense resposta: els colons es resistien, sobretot de forma individual, mitjançant la redacció de cartes amb reclamacions a la Junta de l'Hospital. En aquest joc de forces entre propietaris i arrendataris, no se sap ben bé qui sortia guanyant. D'una banda, els colons aconseguien controlar les pressions de l'Hospital gràcies al manteniment dels principis de l'«economia moral», pels quals, en primer lloc, calia respectar els drets adquirits del colon, sempre que complís «a ús i costum de bon llaurador» i, en segon lloc, el preu de l'arrendament no havia de ser determinat pel mercat i l'oferta i la demanda, sinó pel dictamen d'un perit que havia d'establir un preu «just» d'acord amb les condicions de la terra i l'habitual a la partida. Segons l'autor, «la pressió dels llauradors per mantenir-hi unes pautes concretes al capdavant erosionà la capacitat del propietari perquè els valors de la renda fossen creixent al ritme dels preus». No obstant això, a la mateixa plana ens diu: «malgrat les peticions dels llauradors (...), les pujades del preu de l'arrendament es van dur a terme. Això significa que, a desgrat de les protestes i les regulacions, el propietari tenia capacitat per a establir les condicions d'arrendament que més li convenien» (p. 184). Per tant, sembla que aquesta relació és presenta tan complexa i fluctuant que impedeix dicotomitzar el posicionament de cada una de les parts contractants.

J. R. Modesto analitza la crisi agrària de començaments del segle XIX en el següent capítol, i assenyala que el resultat fou «la reorientació de l'agricultura de la comarca, que degué iniciar una transformació que permetés augmentar els nivells de comercialització a través, principalment, de la intensificació del conreu i la introducció de nous cultius

hortofructícoles (p.192). La crisi, però, va tenir uns efectes durs en totes les economies familiars pageses, especialment a les petites explotacions on el recurs a l'endeutament s'aguditzà. En canvi, durant els pitjors anys de la crisi (1825-1836), amb una caiguda espectacular dels preus, l'autor constata una major resistència de les explotacions petites que no pas de les grans. Les causes són diverses: producció diversificada i fàcil canvi en l'orientació dels conreus en funció dels preus; dependència del treball familiar i no del treball assalariat per tirar endavant les explotacions, i major tolerància de l'endeutament dels petits arrendataris per part de l'Hospital respecte a l'endeutament dels grans.

L'actuació de l'Hospital per a fer front als pitjors anys de crisi es basà, en les petites parcel·les, a la subdivisió de les finques, normalment al si de la família de llauradors (procés que Modesto Alapont anomena «camperolització») per dotar-les d'una major adaptació a la crisi: «davant l'absència d'un únic arrendatari amb capital suficient per a conrear la finca, l'opció més adequada és col·locar diferents colons que supliran aquest capital amb l'aportació intensiva del seu treball» (p. 213). Així, la renda es va poder mantenir a uns nivells acceptables. En canvi, l'estratègia de l'Hospital a les parcel·les grans fou negociar la renda a la baixa (atès que considerava que havia de mantenir les grans finques unides per a mantenir el seu valor), i fer ús de la via judicial. Aquest comportament diferent de la institució respecte els grans i els petits arrendataris resulta molt clarificador a l'hora d'analitzar les formes de gestió dels propietaris, que molt sovint han estat considerats febles i poc interessats a l'eficàcia de la gestió dels seus patrimonis.

Aquesta anàlisi de J. R. Modesto Alapont, però, està basada en el seguiment d'onze parcel·les (set petites i quatre grans), i encara que és molt efectiva per percebre aspectes qualitatius de l'arrendament que escapen en els estudis tradicionals, potser l'extensió de la mostra no permet fer generalitzacions d'aquesta mena. És a dir, sembla que l'actuació de l'Hospital va ser diferent a aquestes quatre parcel·les grans que a la majoria de les petites; sembla que aquestes parcel·les visqueren diferents evolucions de la renda i l'endeutament, però potser amb un nombre major de casos podrien establir-se amb més seguretat les característiques i les grans tendències econòmiques dels dos models que l'autor observa i que, d'entrada, semblen bastant raonables i propers a la realitat.

Molt enriquidora em sembla la recerca de la lògica econòmica de les actuacions de l'Hospital que fa l'autor al llarg de tota l'obra. Enfront de les visions «paternalistes» dels propietaris pel fet de mantenir els mateixos arrendataris a les petites explotacions malgrat la seva demostrada insolvència, l'autor argumenta que darrere s'amagava «una lògica econòmica clara d'acord amb la lògica capitalista que impregna la gestió dels rendistes valencians» (pp. 237-238). «L'estratègia de l'Hospital és evident: sempre que hi ha certa seguretat en la recuperació dels colons, l'opció més beneficiosa és donar-los cert marge de maniobrabilitat per a permetre el funcionament de la seua economia, de forma que a la llarga aconseguisca satisfer els endarreriments acumulats. Quan l'Hospital tindrà clara consciència de la incapacitat de recuperació del colon, optarà ràpidament per la seua substitució» (p. 241).

En el capítol dedicat als «anys de recuperació (1840-1860)», analitza els efectes de la intensificació de la producció i del conjunt de mesures de la «reforma agrària liberal». Apunta que, malgrat les transformacions, la renda continuà essent un element decisiu en l'articulació econòmica de moltes zones d'agricultura intensiva. «La permanència de la renda és un dels trets bàsics d'una forma de capitalisme agrari, genuïnament valencià, que permet la penetració del capital en l'agricultura aprofitant el paper clau que les economies familiars tenien en la producció» (p. 252). Ni la desamortització ni les transformacions sofertes alteraran la presència de la renda a la comarca.

Durant aquests decennis, l'autor observa l'estabilitat de la renda que contrasta fortament amb el creixement que llavors experimentaren les rendes d'altres regions de la Península i, fins i tot, del País Valencià. Malgrat que l'Hospital intentà per tots els mitjans possibles augmentar la renda aprofitant la bona conjuntura econòmica, i millorà la seva gestió respecte al cobrament dels deutes, la renda es mantingué estable. L'autor fuig de les explicacions que atribueixen aquesta estabilitat a l'absentisme o debilitat en la gestió dels propietaris, i assenyala que *perquè aquesta renda no cresqués, fou fonamental la pressió dels colons. L'oposició als augments, i el manteniment de les pautes tradicionals que evitaren la competència i establien els criteris justs, ajudaren a mantenir estable la renda*» (p. 287).

En canvi, seguidament analitza el progressiu abandonament dels contractes escriturats en la gestió de l'Hospital durant el període 1840-1860, i interpreta aquest fet com una pèrdua real del seu control sobre les parcel·les, «no sols perquè la tàcita reconducció (que a partir d'ara s'imposa com a la forma més habitual d'arrendar la terra) dificultava la pujada de la renda (...), sinó també perquè dificultava la fixació de garanties que proporcionava el contracte» (p. 291). Explica aquesta aparent pèrdua de control, portada a terme conscientment pels propietaris, a causa de l'estabilitat dels colons en els arrendaments i l'absència de modificacions en la renda. Així, l'escripturació dels contractes perdria el seu significat. Però, ambdues coses (el manteniment dels mateixos colons i de la mateixa pressió de la renda), «no es podia haver resolt si els propietaris haguessin volgut mitjançant l'aplicació efectiva dels seus drets, recentment potenciat i salvaguardats per la legislació liberal? ¿Potser el sistema funcionava força bé i no calia assegurar el control sobre la propietat? ¿Potser hi havia darrere una certa deixadesa, comoditat o sentit pràctic per estalviar esforços? El mateix Modesto Alapont apunta en aquest sentit quan diu, «en el cas de l'Hospital, en què l'administració del voluminós patrimoni rústic era una tasca costosa, la tàcita reconducció fou el mecanisme més còmode de gestió per a renovar uns arrendaments que es mantenien estables i en els quals rarament es produïa un canvi de colon» (p. 294).

Aquest «estira-i-arronsa», aquest sí però no, aquesta correlació de forces entre uns propietaris preocupats per la rendibilitat del seu patrimoni i no mancats d'una lògica capitalista en les seves actuacions, i uns llauradors amb una «economia moral» plenament viva, que actuà com a controladora del poder de l'Hospital respecte a la renda exigida, fa que el lector caigui novament en una certa contradicció i ambigüitat quan intenta entendre el posicionament d'ambdues parts. Potser, ni un treball tan exhaustiu com el que fa Modesto Alapont pot resoldre la qüestió de qui sortia guanyant en aquest joc de forces durant els anys que abasta aquest estudi.

El llibre deixa algunes qüestions obertes i provoca certs interrogants en el lector, característiques dels bons treballs historiogràfics. La lectura de l'obra és recomanable per moltes raons, però jo en destacaré dues: en primer lloc, l'estudi sistemàtic i conjunt de la diversa documentació de l'Hospital General ofereix una visió molt rica i complexa de tot allò que hi havia darrere d'un contracte d'arrendament. Totes les variables (econòmiques, jurídiques, socials) són tingudes en compte amb exhaustivitat. En segon lloc, la distància entre teoria i pràctica, entre allò que deien els contractes i allò que passava realment, es mostra amb claredat.

En definitiva, un treball excel·lent i de lectura fàcil, recomanable per a tots aquells que estiguin interessats a saber més sobre les relacions complexes, riques, canviants i diverses, dels homes amb l'explotació de la terra al llarg del temps.